

Usynlighed

Globaliseringens blinde vinkler

D E N N Y V E R D E N

TIDSSKRIFT FOR INTERNATIONALE STUDIER

DIIS • København • 2007

Usynlighed

*There is nothing that man fears more than the touch of the unknown.
He wants to see what is reaching towards him, and to be able to
classify it (...)*

In the dark, the fear of the unexpected touch can amount to panic

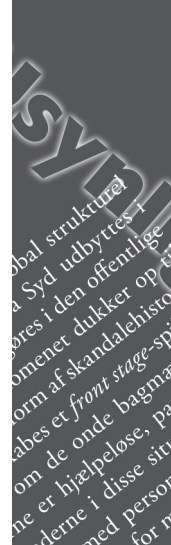
(Canetti 2000: 15)

Indledning

Der findes to typer usynlighed; det vi ikke ved eksisterer, og det vi formoder eksisterer, men som vi ikke kan se. I et samfundsvidenskabeligt perspektiv er det første ikke synderligt interessant, da dets usynlighed skyldes, at det ligger uden for vores bevidsthed. Det andet er derimod yderst interessant, fordi det er et aspekt ved vores liv, som vi bruger utrolig meget tid på at tænke over, og fordi det kan have nogle meget direkte og synlige konsekvenser. Det usynlige er – i dette perspektiv – det, vi formoder spiller ind på vore liv, men som vi ikke kan se.

Umiddelbart har konspirationer, illegale migranter og mafiose netværk ikke meget med hinanden at gøre. Det der forbinder dem er, at de alle er relateret til samfundsmæssig usynlighed. De er defineret af og omhandler det at være usynlig; at være bagom facaden, uden for samfundets blik og derfor uden for dets rækkevidde. Men de er også alle defineret af at være omgærdet med lige dele usikkerhed og interesse; frygt og fascination. Såvel vor individuelle som den sociale opmærksomhed på det usynlige – på det, vi mener eksisterer, men som vi ikke kan danne os et overblik over – virker ganske enkelt uendelig. I film, på internettet, gennem sladder og vandrehistorier forsøger folk at afdække det usynlige for derved at få styr på det synlige.

I forhold til det konkrete menneske og dets handling er vores hverdag fyldt med eksempler på usynlige aktører. Sort arbejde er et godt eksempel på skjult aktivitet, og illegale indvandrere eksisterer og har en hverdag i vores samfund, men er strukturelt usynlige. Illegale indvandrere har

ikke nogen fast position, men lever snarere i hvad der er blevet kaldt 'parallelsamfund' eller i samfundets skyggeside. Men der er også forestillingen om den usynlige aktør, der skjuler sig bag en synlig facade – folk, der har flere identiteter og skjuler deres sande intentioner. Mest hyppigt manifesterer dette sig i, at *den*, vi tror vi har en relation til, faktisk er *dem* – altså flertal snarere end ental. Relationer af denne slags betegnes oftest som forhold, hvor der er en bagmand eller grå eminence, altså hvor vores forhold ses som værende påvirket af en usynlig *back stage*-aktør, som direkte påvirker forholdet. Men denne usynlige aktør kan også være gruppedefineret, og i et samfundsmæssigt perspektiv ser vi dette eksemplificeret i forestillinger om usynlige grupper iblandt os - oftest kaldt 5. kolonne - som udøver samfundsnedbrydende virksomhed, uden at vi er i stand til klart at definere, hvem de er.

Det sociale drama

I et samfundsvidenskabeligt perspektiv er usynlighed altså interessant, fordi det er en sfære ved det sociale, som folk bruger utrolig megen tid på og engagerer sig særdeles grundigt i. Folks usynlige eller skjulte lyster og laster er ganske enkelt en menneskelig kerneinteresse. Det er en af de primære loci for sladder og en grundpille i litteraturen, musikken og filmen, hvor handlinger ofte tager udgangspunkt i det, der portrætteres som den observerbare virkelighed, for derefter langsomt at synliggøre et underliggende motiv og en underliggende intentionelitet bag folks handlinger.

Usynlighed er således en af hjørnestenene i drama. Og da sociale relationer altid er mangfoldige – da den enkelte handling indeholder et overskud af forbindelser og konsekvenser og er præget af myriader af påvirkninger, hvor nogle er skjulte og nogle er i det åbne – søger vores intellekt at klargøre og klassificere de bevægelser, som vi formoder spiller ind i den givne situation. Hvor vi ofte kan acceptere hændelser, hvis fremkomst vi har kunnet følge eller forudsige, så sætter det uventede – *the unexpected touch*, som Canetti kalder det i det indledende citat – gang i folks samtaler og fortolkningsprocesser. Det ansporer os, så at sige, til at afsøge det usynliges påvirkning på den sociale proces. At der bruges så meget tid og energi på at fundere over det usynlige, skyldes dermed ikke blot nysgerighed, men er direkte relateret til det usynliges formodede indflydelse på det magtmæssige og politiske forhold og drama.

Og præcis begrebet drama synes at være en ganske god metafor til at beskrive vores forståelse af det usynlige. Såvel E. Goffman (1959) som V. Turner (1994) – hhv. berømt sociolog og antropolog – brugte i sin tid teatermetaforer for at beskrive det sociale liv – eller det sociale drama, som de betegner det. Som sådan talte Goffman om, at livet udspiller sig både *front stage* og *back stage*, altså i et synligt offentligt rum, hvor handlinger

og motiver bliver stillet til skue, samt i et usynligt, afsondret og tilsøret rum gemt for offentlighedens blik, hvor de underliggende forhandlinger og beslutninger udspilles.

Årsagen til, at teatermetaforen fik en sådan gennemslagskraft, skal ses i den nærmest parodierede belysning af, at der altid er mangfoldige krav og forhandlinger i gang i det sociale spil. Dens popularitet er altså direkte relateret til den måde, den karikerer et virkeligt fænomen på, nemlig at vore handlinger – såvel før som efter at de træffes – skal forholdes til et mangefold af indflydelser og konsekvenser – og at vi på alle tidspunkter kun kan forholde os til en del af dem. Ideen er gængs i socialvidenskaben, hvor man ofte møder beskrivelser af, hvordan folks liv bliver besluttet bag om ryggen på dem, manipuleret af magtfulde aktører og institutioner. Men snarere end at dele verden op i de manipulerede og de manipulerende er disse simplificerede tilganges attraktion, at de anskueliggør den enkelte begivenheds overflod. Gennem historier, rygter og konspirationsteorier om de usynlige kræfter bag kulisserne forsøger man i en kompleks, moderne verden at forstå det, der foregår på scenen. Det, der kan virke vilkårligt, får en mening og giver os et praj om, hvem de egentlige dukkeførere er.

Usynlighed, usikkerhed, uvished

Når vi ser på det sociale liv og ser det sociale udfolde sig omkring os, synes det altså, som om der er kræfter uden for vores synsvidde, der har en enten direkte eller mulig indflydelse på vores liv og velbefindende. De bebor situationen og øjeblikket med os, men af en eller anden årsag kan vi ikke se dem. Og de spiller ind i vores sociale verdener og relationer på en lige så konkret måde som det, vi faktisk mener at kunne se. Men vores viden om dem er begrænset af deres *obskuritet*. Den usynlige aktør figurerer med andre ord som en konstant indflydelse i vores forestillede verdener. Det være sig både i negativ og positiv forstand – om end mest i negativ forstand, eksemplificeret ved okkultisme, hekseri og trolddom – men som en konstant, der påvirker folks forståelser og motiver. De negative okkulte magter forbindes oftest med mørke og nat; det vil sige med situationer, hvor vi mere eller mindre mister vores synsevne og bliver ud af stand til at følge og påvirke de kræfter, der manipulerer os. Natten og mørket er usynlighedens domæne, da det er under mørkets dække, at de kræfter vi formoder eksisterer, men som vi ikke kan se, søger at påvirke vores liv og samfund i negativ retning. Vi taler om 'sort arbejde' og om 'mørkemænd' og er bekymrede over samfundets 'skyggesider', præcis fordi det er der, det sociale usynlige har dets virke.

Tanken om det usynlige – tanken om, at der findes 'noget/nogen derude', som vi ikke kan se, men som påvirker vores liv – er altså angstfremkal-

dende. Det usynlige skaber en fornemmelse af usikkerhed, og det er dette forhold mellem usynlighed, usikkerhed og vold, der er det centrale tema i de to første bidrag i dette nummer af *Den Ny Verden*. Begrebet usikkerhed knytter sig både til usikkerhed og fare i form af risikoen for at blive udsat for vold og overgreb, og til den mere eksistentielle usikkerhed, der knytter sig til uvished. Men pointen er, at de to er tæt sammenknyttet i hverdagen i både Chile og Sierra Leone, som Risør og Utas viser i deres artikler. Risikoen for at blive slået ned på gaden i Chile eller arresteret af en korrump politimand i Sierra Leone er med til at skabe denne uvished. Man kan ikke forudsige volden, man ved ikke, hvor den kommer fra, eller hvornår den slår til næste gang, og man kender ikke dens ansigt. Den er med andre ord usynlig, som Risørs billeder så smukt illustrerer. De chilenske gymnasieelever, som hun havde udstyret med engangskameraer og bedt om at tage billeder af fare/usikkerhed, kunne ikke finde et billede af usikkerheden. De tog i stedet billeder af steder, som kunne være usikre, af blomster, der symboliserede volden, osv. Volden er ikke direkte til stede i billeder, men er der som en allestedsnærværende mulighed. Og det er det, der skaber den generelle, eksistentielle/ontologiske usikkerhed og uvished.

Mens Risørs vinkel er den lavere middelklasse, som frygter den usynlige usikkerhed; tager Utas fat i en gruppe mænd, der – om nogen – inkarnerer denne usikkerhed. Disse eks-kombattanter lever i Freetowns 'usynlige by', marginaliserede af staten og samfundet, hvor de indgår i den uformelle økonomi. Deres sociale netværk er ugenkendelige og derved usynlige for andre, og deres retssystem er i modstrid med loven og politiet. Utas følger disse unge mænd, synliggør dem og viser, at de faktisk har sociale netværk, moralske normer og ideer om ret og uret – ofte mere end den korrupte og voldelige stat. På grund af deres usynlighed antager det omgivende samfund dog, at de ikke blot er farlige og uforudsigelige individer, der følger deres dyriske instinkter uden social kontrol, men at de udgør en større og potentiel, samfundsmæssig trussel. De tidligere militfolk, der nu befolker byen som arbejdsløse, marginaliserede unge mænd fremstår som tegn på landet langvarige borgerkrig. Som sådan bliver de, via deres fortid, konstante påmindelser om muligheden for krig, der ligger som en sovende trussel umiddelbart under Freetowns tynde overflade af samfundsmæssig orden.

Usynlige sammensværgelser

Mens det usynlige kan være skræmmende på grund af dets tilsyneladende vilkårlighed - som eksemplerne ovenfor viste – kan det også være skræmmende, når det er meget organiseret og planlagt. Sammensværgelsesteorier handler netop om meget udspekulerede planer, der bliver lagt i hemmelighed og usynlighed. Angsten for det usynlige og det uforudsigelige skaber behov for at skabe orden og forudsigelighed, hvilket sker gennem

rygter, vandrehistorier og ikke mindst sammensværgelsesteorier, som det vises i Rasmussens og Molbæk-Steensigs bidrag.

Kort efter angrebet på Twin Towers den 11. september 2001 kunne man på internettet finde et utal af teorier om jødiske, britiske og amerikanske sammensværgelser. Ofte bygger sådanne sammensværgelsesteorier på såkaldte beviser, hvor man søger at aflæse og afkode de usynlige og hemmelige netværk gennem små, synlige markører og 'tegn', som det usynlige i glimt gør sig synligt i. Det kan for eksempel være bogstavkombinationer i flynummeret, der henviser til bestemte vers i Koranen eller Toraen. På den måde forsøger 'almindelige mennesker' at forstå ubegribelige hændelser, der har rystet deres livsverden – som 9/11 gjorde det. De forsøger at finde en mening og tilskriver den en gruppe mennesker med hemmelige planer.

Mens der netop i det tilfælde måske nok har været en gruppe mennesker, der har konspireret, er der også en masse eksempler på sammensværgelsesteorier i tilfælde, hvor dette absolut ikke er tilfældet. Således findes en række rygter og vandrehistorier blandt afroamerikanere om forskellige store selskaber, der er styret af Ku Klux Klan, og som har til formål at forhindre sorte amerikanere i at komme frem i verden. Ifølge disse sammensværgelsesteorier ejes Kentucky Fried Chicken af Klanen. I en vandrehistorie – også kendt på engelsk som FOAF (Friend Of A Friend)-historier, fordi de altid fortælles som sande historier i andet led – hedder det sig, at en mand finder et ben i sin kylling, får en dyrlæge til at undersøge benet, og finder ud af, at det er fra en rotte. I en mere sofistikeret udgave hedder det sig, at KFC tilsætter kemikalier, der steriliserer sorte mænd.

Disse historier har ikke kun stor underholdningsværdi. De fortæller også noget om, hvordan folk fortolker en hastigt globaliserende verden, hvor det kan være svært at forstå, hvorfor eksempelvis afroamerikanere generelt klarer sig så dårligt i USA. Der må være hemmelige planer på spil, planer som foregår i det skjulte. Ulige magtforhold og økonomisk udbytning er meget uklare størrelser, der griber stærkt ind i folks liv – uden at de har en chance for at 'se' dem. Så er det nemmere at forestille sig usynlige aktører, der er konkrete medlemmer af loger og klubber, og som manipulerer vore liv i det skjulte.

Sammensværgelsesteorier forsøger at kaste lys over det, der er usynligt. Deres fornemste opgave er at gå bag om kulisserne og trække hemmeligheder og løgne frem i lyset. Det handler dels om at skabe sikkerhed og finde en forklaring på det uforklarlige, men det handler også om at forstå og afdække magtens og ondskabens væsen. Derfor handler rygter og sammensværgelsesteorier også oftest om de rige og de magtfulde, hvis magt antages at hvile på hemmeligheder og løgne (Turner 2005).

Rasmussen viser, hvorledes sammensværgelsesteorier ikke er et levn, men et moderne fænomen, og at det er i vækst på grund af globaliseringen. Molbæk-Steensig tager også udgangspunkt i globaliseringen og viser, hvorledes internettet er særligt egnet til sammensværgelsesteorier. Holocaustbenægtere benytter sig af internettet til at sprede deres ideer og til at skabe et fælles tilhørsforhold. Dette tilhørsforhold er bygget op omkring den idé, at de er ofre for en stor jødisk sammensværgelse. Denne sammensværgelse har skabt en løgn om holocaust, således at jøderne kan bevare og udøve deres magt – i hemmelighed. Det er hemmeligheden, løgningen og usynligheden, der giver dem deres magt ifølge holocaustbenægterne.

Usynlige mennesker

Mens sammensværgelsesteorier oftest handler om magtfulde aktører – politikere, lobbyister, storkapitalen, generaler, mediemoguler m.fl. – er der dog også usynlige aktører, der ikke er spor magtfulde. De er kun en potentiel fare i kraft af deres antal. Og mens de usynlige aktører i sammensværgelsesteorier ofte er navngivne mennesker (fra Fidel Castro til dronning Elizabeth), er disse usynlige aktører navnløse og anonyme. Et aktuelt eksempel er illegale indvandrere. I den offentlige debat i Europa fremstilles immigranter fra de fattige lande mod syd som en snigende trussel, der ubemærket overskrider vore nationale grænser. For at vise, at nationalstater og EU har kontrol over deres territorier, lægges der mange spektakulære kræfter i at kontrollere de ydre grænser mod denne usynlige trussel mod statens suverænitet. Diverse højteknologiske løsninger på 'problemet' – varmesøgende natkikkerter, sensorer, der registrerer bevægelser, elektriske pigtrådshegn, patruljebåde – er installeret langs EUs sydlige og østlige grænser. Selvom de ikke bremser indvandringen, blandt andet fordi de fleste migranter kommer ubemærket ind ved hjælp af turistvisa og lignende, så er de spektakulære – og yderst synlige – udstillinger af staternes og unionens magt.

De fleste illegale migranter lever ubemærkede tilværelser, usynlige for de fleste. Det er dem, der sørger for, at vi kan få billige tomater året rundt. Det er dem, der – som rengøringsdamer, husholdersker og barnepiger – muliggør, at europæiske kvinder kan komme på arbejdsmarkedet. De er en grundpille i mange europæiske økonomier. Men de skal forblive usynlige, så vi kan bevare illusionen om, at vi kontrollerer vores grænser. Og de skal forblive usynlige for at bevare illusionen om, at vores rigdom ikke hviler på udbytning af andre.

På det globale plan har i-landenes rigdom altid bygget på ulandenes fattigdom. Men den ulighed og udbytning har vi kunnet skjule, så længe den var langt væk og usynlig. Med globalisering og mobilitet, har den tredje verden muligheden for at rykke ind i den første verden og bringe denne ulighed frem i lyset. Men så længe migrationen er

illegal og indvanderne er tvunget ind i den sorte økonomi, kan de holdes usynlige.

Plambech demonstrerer, hvorledes global strukturel ulighed – hvor migrantkvinder fra Syd udbyttes i globale omsorgskæder – usynliggøres i den offentlige debat om trafficking. Når fænomenet dukker op til overfladen, er det som regel i form af skandalehistorier om trafficking, hvor der skabes et *front stage*-spil, der fremmaner en historie om de onde bagmænd, der agerer, mens kvinderne er hjælpeløse, passive ofre. Artiklen viser, at kvinderne i disse situationer ofte er initiativrige individer med personlige netværk i Vesten og med egne strategier for migration, men de portrætteres som passive ofre for andres fordækte spil, hvilket flytter fokus fra de egentlige problemer med fattigdom og ulighed på global plan.

Luchts artikel bygger videre på ideen om strukturel usynlighed i international migration – og igen den usynlige ulighed mellem Nord og Syd, som skaber migrationen. Hvor globalisering oftest opfattes som noget, der knytter sammen, viser han, at den også kobler nogle steder og befolkningsgrupper af. At bo sådan et sted er som at være 'usynlig i verden', som hans informanter siger. At være usynlig er at miste sin sociale væren, idet der ikke er nogen, der anerkender din person. Derfor bliver deres forsøg på at blive synlige – på at få del i den globale cirkulation af goder ved hjælp af migration til Italien – også et spørgsmål om eksistens. Deres migration bliver et forsøg på at komme ud af den globale verdens skygger og blive synlige, rigtige mennesker.

Ligesom Lucht beskriver også Hansen, hvorledes usynlige mennesker forsøger at blive synlige gennem migration. Mens somaliere som gruppe er meget synlige i den offentlige debat herhjemme, er de helt usynlige som individer. De kendes kun fra de offentlige debatter om omskæring og lignende, der tegner et stereotypet billede af somaliere som gruppe. Der er ingen, der kender den enkelte somalier og kender til hans position eller klientilhørsforhold. Kun gennem hjemvenden til Somaliland – enten permanent eller midlertidig – kan de igen blive synlige og genkendelige som individer.

På kanten af det usynlige

Spørgsmålet om det usynlige menneskes mulighed for at blive synligt er også centralt i Kofoeds afsluttende artikel, hvor han perspektiverer de brede temaer om usynlighed. Selvom det usynlige ikke kan legaliseres, er der måske en mulighed for en udskydelse af loven. Og det er i dette mellemrum mellem lovens ånd og dets bogstav, at han ser potentialet. Her kan den illegale måske få en stemme.

Som antropologen Michael Taussig siger, så ligger den offentlige hemmeligheds magt netop i, at den ligger på grænsen mellem det sagte og det usagte, det synlige og det usynlige.

Henrik Vigh er ph.d. og seniorforsker ved Forsknings og Rehabiliteringscentret for Torturofre.

Simon Turner er ph.d. og seniorforsker ved DIIS.

Litteratur

Canneti, Elias. 2000 [1962]. *Crowds and power*. London: Phoenix Press.

Goffmann, Erving. 1959. *The presentation of self in everyday life*. Edinburgh: University of Edinburgh Social Sciences Research Centre.

Taussig, Michael. 1999. *Defacement – Public secrecy and the labor of the negative*. Stanford: Stanford University Press.

Turner, Simon. 2005. 'The Tutsi are afraid we will discover their secrets' – On secrecy and sovereign power in Burundi. *Social Identities* vol. 11, no.1: 37-54.

Turner, Victor. 1994. *Dramas, fields, and metaphors: symbolic action in human society*. Ithaca: Cornell University Press.